

Słowa kluczowe: psalm responsoryjny, psalmista, psalterzysta, odpowiedź, reforma liturgiczna

Keywords: responsorial psalm, cantor of the psalm, respond, liturgical reform

Ks. Andrzej Filaber

PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLOGICZNY W WARSZAWIE
COLLEGIUM JOANNEUM

PSALM RESPONSORYJNY W LITURGII MSZY ŚW. PO II SOBORZE WATYKAŃSKIM

Pół wieku, jakie upłynęło od zakończenia II Soboru Watykańskiego jest wystarczająco długą perspektywą czasu, by ocenić, jak reforma liturgiczna została zrozumiana i realizowana w Kościele w Polsce. Dotyczy to m.in. psalmu responsoryjnego, który ponownie znalazł swoje miejsce we mszy św., w Liturgii słowa, po kilkunastu wiekach odejścia od tej praktyki.

„Ważnym nurtem recepcji soborowej był w Polsce nurt recepcji w ruchach i wspólnotach odnowy. Szczególne zasługi ma tutaj ruch oazowy ks. Franciszka Blachnickiego [...] Wielu odpowiedzialnych za różne obszary życia eklezjalnego w Polsce przyznaje, że najpierw uczyło się Soboru w ruchu oazowym” (Seweryniak, 2004, s. 17). Dopiero później, dzięki temu doświadczeniu, szukano pogłębienia w publikacjach teologicznych. W kontekście wdrażania w życie reformy soborowej należy wspomnieć dorobek ruchu oazowego, w którym sprawa życia liturgicznego była podstawowym elementem formacyjnym. Powstały w tym środowisku śpiewnik mszalny *Exultate Deo* pozostaje nadal jednym z najbardziej wartościowych śpiewników liturgicznych Kościoła w Polsce. Zawarte w nim propozycje dotyczące melodii psalmu responsoryjnego zostały wykorzystane w wielu ośrodkach duszpasterskich i publikowane w innych śpiewnikach pomocniczych dla liturgii.

Wiele elementów reformy liturgicznej II Soboru Watykańskiego nawiązywało do liturgii Kościoła w starożytności, zgodnie z wolą ojców soborowych. W Konstytucji o Liturgii *Sacrosanctum Concilium* [KL] czytamy: „Pewne elementy, zatracone w ciągu wieków, należy przywrócić stosownie do pierwszej tradycji Ojców Kościoła” (KL, nr 50). Przywrócony został także psalm responsoryjny między czytaniem jako integralna część Liturgii słowa. *Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego* [OWMR] podkreśla „wielkie znaczenie liturgiczne i duszpasterskie” psalmu responsoryjnego, ponieważ „sprzyja medytacji nad słowem Bożym” (OWMR, 2004, nr 61). To wielkie znaczenie wynika z potrójnej roli, jaką spełnia on dziś w celebracji świętych obrzędów.

PODSTAWOWE FUNKCJE PSALMU RESPONSORYJNEGO

Pierwszą i niezmienną funkcją psalmu responsoryjnego, podobnie jak całej Liturgii słowa, jest funkcja kerygmaticzna. Od początku życia Kościoła słowo Boże spełniało podstawową rolę w przekazie orędzia zbawienia. Już św. Paweł zachęcał do śpiewu „psalmów, hymnów, pieśni pełnych ducha” (Kol 3,16; Ef 5,19). Tradycja śpiewów psalmów przez chrześcijan sięga początków życia Kościoła. Chrześcijanie uczęszczali bowiem do synagogi, aby wraz z Żydami słuchać i rozważać Pismo Święte Starego Testamentu, a potem już we wspólnocie ochrzczonych w domu prywatnym sprawować Eucharystię: „Codziennie trwali jednomyślnie w świątyni, a łamiąc chleb po domach, przyjmowali posiłek z radością i prostotą serca” (Dz 2, 46). Na przełomie II i III w. w pismach Tertuliana i Hipolita Rzymskiego jest mowa o psalmach w liturgii chrześcijańskiej (Sinka, 1997, s. 186). Ksiądz B. Nadolski stwierdza, że w III w. ukształtował się ostatecznie schemat liturgii słowa w postaci: czytanie – śpiew – modlitwa (Nadolski, 1992, s. 137). Nie ma wątpliwości, że wykorzystywanie tekstów Pisma Świętego, w tym psalmów, było wyrazem troski o czystość wiary. W Kościele starożytnym zaczęły bowiem powstawać również teksty *de proprio ingenio*, które obok tekstów biblijnych wprowadzano do liturgii. Teksty te, niezależnie od budowy formalnej, określano hymnami (Filaber, 2001, s. 60). Łatwo zauważyć, że wprowadzanie tekstów własnych do liturgii związane było z ryzykiem rozpowszechniania herezji. To właśnie gnostycy wykorzystywali śpiewy hymnów do upowszechniania własnych myśli teologicznych, które zawierały błędy doktrynalne. Rozważanie więc tekstów Pisma Świętego, w tym psalmów, było wyrazem troski Kościoła o chrześcijańską doktrynę i naturalnym środkiem realizowania misji zbawczej. „Spodobało się Bogu przez głupstwo głoszenia słowa zbawić wierzących” (Dz 6, 4). Śpiew psalmów, jako ekspresyjna forma proklamowania słowa, stawał się coraz częstsza praktyką w celebracji Liturgii słowa, która

zresztą w całości mogła być śpiewana. Słowo Boże wymaga podniosłego wyrazu, dlatego proklamowano je w formie uroczystej recytacji czyli kantyleny (Gelineau, 1962, s. 29).

Funkcja kerygmaticzna psalmu responsoryjnego wiąże się ściśle z funkcją medytacyjną. Jako syntetyczny przekaz słowa Bożego, podawany przez solistę, wzywa zebranych nie tylko do wspólnej odpowiedzi, ale także do głębokiej refleksji nad proklamowanym słowem. [...] Medytacja nad dziełami zbawienia, ukazwanymi w psalmie dobranym do czytań, pomaga odkrywać te aktualne zadania wspólnoty liturgicznej, aby mogła je podejmować w życiu codziennym oraz jako aktualizację zbawienia dla wszystkich ludzi (Piasecki, 1977, s. 85).

Najczęściej bywał dokonywany taki dobór psalmu responsoryjnego, aby pogłębiać refleksję nad treścią I czytania i łączyć je z Ewangelią.

W liturgii chrześcijańskiej psalm, spełniający funkcję kerygmaticzną, dość szybko przez włączenie całego zgromadzenia do odpowiedzi (responsu) zaczął spełniać też funkcję dialogową. Lud Boży odpowiadał na usłyszane słowo Boże. Taka forma odpowiedzi była również sposobem wyznania wiary w to słowo i przyjęciem go jako słowa aktualnie skierowanego przez Boga do swojego ludu. „Responsoryjna odpowiedź na psalm lub inny tekst biblijny była znana w liturgii żydowskiej” (Kunzler, 1999, s. 340). We wspólnocie chrześcijańskiej proces włączania zgromadzenia liturgicznego do śpiewu psalmu przez krótką aklamację (np. *Alleluja*) lub powtarzanie po kantorze pierwszego wersetu następuje jeszcze w starożytności. Świadczenia o takiej formie wykonywania śpiewu między czytaniem odnajdujemy w dokumentach opisujących życie liturgiczne Kościoła pierwszych wieków.

Forma dialogowo-responsoryjna była czymś naturalnym, ponieważ wiele psalmów narzucało ją swoją budową, podając gotowy refren (responsum), jak na przykład ps. 45, 66, 103 oraz psalmy allelujacyjne. Psalmodya responsoryjna stosowana miejscami w wieku III staje się powszechną w wieku IV. Psalm responsoryjny rozszerzony po wszystkich gminach chrześcijańskich staje się głównym śpiewem zgromadzenia liturgicznego od III do V wieku (Piasecki, 1977, s. 58).

TRANSFORMACJA SPOSOBU WYKONYWANIA PSALMU MIĘDZY CZYTANAMI W CIĄGU WIEKÓW

Począwszy od VI w. nastąpił proces rozwijania melodii psalmu między czytaniem. Prosta recytacja na jednym tonie, z zastosowaniem kadencji, zaczęła być zastępowana coraz bogatszą melodią (najpierw neumatyczną, potem melizmatyczną), która stawała się coraz trudniejsza do powtórzenia przez całe zgromadzenie. Siłą rzeczy coraz bardziej skomplikowana forma muzyczna wymuszała wykonywanie

psalmu przez odpowiednio przygotowany zespół wokalny. Z upływem czasu schola cantorum zajęła miejsce psalmistów, a sam psalm między czytaniem przestał być „dziełem” wspólnoty (Kunzler, 1999, s. 340). Ze względu na coraz bardziej ozdobną, a zarazem dłuższą melodię melizmatyczną, zmniejszono liczbę wykonywanych wersetów psalmowych, a sam psalm zaczął jeszcze bardziej spełniać funkcję medytacyjną (Pawlak, 2013, s. 349). Znikała natomiast jego funkcja kerygmaticzna i dialogowa. W połowie średniowiecza pojawiło się określenie *responsorium graduale*. Ta nazwa łączyła określenie funkcji tego śpiewu jako odpowiedzi na usłyszane słowo Boże (respons) ze wskazaniem na miejsce wykonywania – gradus, czyli stopień prowadzący na ambonę. Pośrednio ta nazwa mówi również o wykonawcach. Śpiew nie mógł być wykonywany przez całe zgromadzenie ze stopnia prowadzącego na ambonę. Przyczyną była, z jednej strony, melizmatyczna melodia, ale potem również i sam tekst łaciński, niezrozumiały dla wielu wiernych. Dotyczyło to wielu narodów ewangelizowanych w średniowieczu, gdy Kościół mocno poszerzał swoje granice. Tam nawet funkcja medytacyjna została w pewnym sensie zredukowana do kontemplacji piękna samego Boga w ramach celebracji *mysterium sacrum*, gdy słowa przestały być zrozumiałe.

Gdy rozwinięte melodyjnie responsorium w psalmie między czytaniem powierzono całej grupie, zastosowano także do śpiewu gradualnego formę antyfonalną, używaną dotąd w śpiewach procesyjnych. Do wykonania wersetów psalmu, który także rozwijano melodycznie, wybierano kantora o większych uzdolnieniach muzycznych. Antyfoną staje się pierwszy werset, wzbogacony melodycznie jako aplikacja responsorium dla grupy chóralnej, podzielonej na dwie części. Te dwa chóry biorą udział w śpiewie antyfony na zmianę po każdym wersecie kantora. W okresie rozwoju melodycznego tego psalmu, redukuje się powoli wersety psalmu do jednego, ponieważ zbyt długo trwałoby śpiewanie melizmatycznej melodii kilku wierszy psalmu przy rozbudowanej melodycznie antyfonie. Przy powstawaniu nowych świąt liturgicznych dobiera się dla gradualu także inne teksty, już nie tylko z psalmu (Piasecki, 1977, s. 62).

Zredukowanie wersetów psalmu do jednego można uzasadnić również względami pastoralnymi. Gdy niezrozumiałe dla większości wiernych słowa były śpiewane po łacinie, dla zgromadzenia liturgicznego był to czas kontemplacji piękna, którego źródłem jest sam Bóg. Liczba wyśpiewywanych słów nie miała już większego znaczenia.

Śpiew psalmu między czytaniem przekształcał się więc w *gradual*, gdy przestał być *responsorium*. Jungmann używa nawet dosadnego określenia, że psalm responsoryjny stał się „łupem sztuki” (Jungmann, 1958, s. 84). W *Ordo Romanus* I i II psalm między czytaniem nazwany jest „*responsorium*”, w Antyfonarzu gre-

goriańskim mamy określenie „responsum graduale”, a od IX w. ustala się nazwa „graduale”. Spotykamy ją w *Ordo Romanus XIV* (Piasecki, 1977, s. 60) i tak pozostała ona w księgach liturgicznych ponad 1000 lat, aż do II Soboru Watykańskiego.

Jak już zostało wspomniane, II Sobór Watykański przywrócił pierwotną formę psalmu między czytaniem jako psalmu responsoryjnego. Może on więc ponownie, tak jak w Kościele pierwszych wieków, spełniać w liturgii trzy zasadnicze funkcje: kerygmaticzną, dialogową i medytacyjną. Służy ożywieniu wiary całego zgromadzenia liturgicznego do przyjęcia słowa zbawienia głoszonego w czytaniach. Jednocześnie Kościół pozostawia możliwość wykonywania nadal gradułu między czytaniem: „Zamiast psalmu wyznaczonego w lekcjonarzu można śpiewać także responsorium gradualne z Graduału Rzymskiego albo psalm responsoryjny lub allelujatyczny z Graduału zwykłego, tak jak jest on w tych księgach podany” (OWMR, 2004, nr 61). W posoborowych księgach liturgicznych określenie „psalm responsoryjny” znalazło się w *Graduale simplex* wraz z propozycjami łatwiejszych melodii. Było to zarazem realizowanie Konstytucji o Liturgii *Sacrosanctum Concilium*, która zaleciła wydanie ksiąg zawierającymi łatwiejsze melodie „do użytku mniejszych wspólnot” (KL, nr 117).

BUDOWA PSALMU RESPONSORYJNEGO W LITURGII DZIŚ

Psalmy są tekstami poetyckimi mającymi budowę swobodną, to znaczy, że poszczególne wersy są różnej długości. Każdy z nich składa się z poprzednika i następnika, co w redakcji w *Lekcjonarzu* zostało zaznaczone gwiazdką (*asteriscus*). Jest to medianta – średniówka wskazująca jednocześnie miejsce pauzy oddechowej, a zarazem medytacyjnej. W poprzedniku dłuższych wersów występuje jeszcze fleksa (zaznaczona krzyżykiem), czyli zawieszenie. Utrwalony w tradycji schemat budowy melodii wersetu psalmowego przedstawia się następująco: intonatio (dwa, trzy dźwięki wprowadzające) – ton recytacyjny – fleksa (możliwa w dłuższych wersach) – medianta (kilkudźwiękowa kadencja) – ton recytacyjny – kadencja końcowa. Intonatio śpiewa się tylko na początku, kolejne wersety psalmu wykonuje się na tę samą melodię (już bez intonatio, które występuje w każdym wersecie tylko w śpiewie kantyku).

Aż do II Soboru Watykańskiego posługiwano się dziewięcioma melodiami w śpiewie wersów psalmowych: osiem odpowiadało kolejnym tonacjom gregoriańskim, dziewiąty stanowił tzw. *tonus peregrinus*. Różni się on od pozostałych ośmiu zmienioną wysokością tonu recytacyjnego w następniku. Niektóre tony psalmowe mają ponadto kilka wariantów kadencyjnych.

W Kościele w Polsce po II Soborze Watykańskim przyjęto zasadę, że po dwóch wersetach psalmu (nazywanych zazwyczaj zwrotką) następuje respons całego zgromadzenia¹. Uwzględniono również propozycję Komisji Muzyki Kościelnej Archidiecezji Warszawskiej, aby odpowiedź ludu była wersem o stałej długości 11 zgłosek (Filaber, 1998; Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, 1978). Pozwoliło to twórcom na komponowanie melodii łatwych do powtórzenia przez całe zgromadzenie liturgiczne bez wcześniejszego przygotowania. Wprawdzie w I wydaniu *Lekcjonarza mszalnego* znalazło się kilkanaście odstępstw od przyjętych reguł, ale większość tzw. refrenów pozostała jedenastozgłoskowa z wewnętrznym podziałem 5+6. W tej samej edycji w kilku przypadkach między refrenem dla ludu został umieszczony jeden albo trzy wersety psalmowe. W II wydaniu *Lekcjonarza* nie ma już tych nieregularności. Refreny są jedenastozgłoskowe i następują zawsze po dwóch wersetach psalmu.

Aktualnie w polskich kościołach wykorzystuje się wielką liczbę melodii zarówno wersetów, jak i refrenów w śpiewie psalmu responsoryjnego podczas Liturgii słowa. Ksiądz Pawlak określa w przybliżeniu ich liczbę: „niemal 300” (Pawlak, 2001, s. 317). W posoborowych śpiewnikach polskich spotykamy się z dużą różnorodnością propozycji. W większości z nich znajdujemy propozycje melodii zarówno dwu- jak i czteroodcinkowych.

Najobszerniejszy zbiór został opublikowany w 1991 r.: *Uwielbiamy Pana. Śpiewy międzylekcyjne i modlitwy wiernych*. Zawiera on 233 melodie refrenów wraz z różnymi melodiami do wykorzystania przy śpiewie wersetów psalmowych². Kilkadziesiąt propozycji traktuje dwa wersety psalmu między refrenem jak zwrotkę pieśni – kompozycję bez powtarzalności tej samej melodii w drugim wersecie psalmowym. Jeżeli nie ma fleksy, tekst jest zapisywany w 4 wierszach, a czteroodcinkowa melodia odpowiada poszczególnym wierszom tekstu. Taka forma muzyczna odbiega od tradycyjnego śpiewu psalmów (a także kantyków), w którym kolejne wersety wykonuje się na tę samą melodię.

Na uwagę zasługuje powstały w kręgu ruchu Światło-Życie śpiewnik *Exultate Deo*. Zawiera on m.in. propozycje 36 melodii refrenów oraz melodii wersetów psalmowych do śpiewu psalmu responsoryjnego (*Exultate Deo*, 1994, s. 49–56) z podziałem na okresy i obchody liturgiczne. Wprawdzie niektóre z propozycji budzą zastrzeżenia, o których wyżej była mowa (4 odcinki melodyczne w tonie

1 W wielu krajach przyjęto inne zasady, np. kompozycja melodii związanej z konkretnym tekstem, który wykorzystuje się wielokrotnie przy śpiewie różnych psalmów w tym samym okresie liturgicznym czy nawet niezależnie od okresu. W Polsce znamy tę formę w postaci np. czterech aklamacji po Przeistoczeniu.

2 Wprawdzie według numeracji jest 269 propozycji melodii, ale 36 z nich stanowią propozycje wyłącznie śpiewu Alleluja z wersetem przed Ewangelią.

psalmowym), ale duży wybór repertuaru stwarza możliwości wzbogacania liturgii w roku kościelnym także przez zróżnicowanie melodii wraz z rozpoczynającym się nowym okresem liturgicznym czy w związku z konkretną uroczystością.

Wydany przez KUL *Śpiewnik Liturgiczny* (s. 47) w zasadzie proponuje tony dwuczłonowe, złożone z poprzednika i następnika, ale odstępuje od tej zasady w propozycji melodii psalmu responsoryjnego na okres wielkanocny.

W XLI wydaniu śpiewnika ks. Siedleckiego, który został przyjęty przez Konferencję Episkopatu Polski jako liturgiczny, umieszczone zostały wyłącznie tony gregoriańskie (Siedlecki, 2015, s. 1124–1126). Wydaje się, że za mało są one wykorzystywane przez psalmistów.

Niektóre nowe, polskie kompozycje melodii psalmów responsoryjnych budzą zastrzeżenia jeszcze innego rodzaju. Rozbudowana bardzo bogato pod względem dźwiękowym melodia intonatio oraz obu kadencji (medianty i finalis) sprawia, że większość tekstu psalmu przestaje być wykonywana na tonie recytacyjnym. Kompozycja taka upodabnia się do pieśni, zatracając charakter melorecytacji tekstu psalmowego. Występują również melodie neumatyczne. Popieranie takiego nurtu ewolucyjnego w wykonawstwie psalmu responsoryjnego budzi wątpliwości dotyczące nie tylko odchodzenia od utrwalonej w Kościele tradycji.

W czasie liturgii mamy do czynienia z różnymi formami muzycznymi, ze śpiewami neumatycznymi, czasami melizmatycznymi, choć przeważają sylabiczne, a psalmodia jest szczególną odmianą tych ostatnich. W śpiewie sylabicznym słowo dominuje nad melodią. Im bardziej odchodzi się od prostej recytacji większości sylab tekstu na tym samym tonie, tym wyraźniej śpiew taki upodabnia się do pieśni. Im bogatsza dźwiękowo jest melodia, tym mniej wyrazisty staje się sam tekst, choć bardzo dużo zależy od sposobu wykonania. W liturgii gdzie indziej jest miejsce na śpiew pieśni, którymi m.in. można zastępować antyfony mszalne. Nie ma uzasadnienia wprowadzanie formy pieśni opartej na tekście psalmu jako śpiewu między czytaniem. *Instrukcja Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II* wprost zakazuje stosowanie praktyki zastępowania psalmu pieśnią (IEP, 1979, nr 13; za: Filaber, 2008, s. 62), choć odnosi się to przede wszystkim do zastępowania tekstu z *Lekcjonarza Mszalnego* słowami pieśni.

Śpiew psalmu z natury rzeczy należy do jednej osoby. Spotykana czasami podczas większych uroczystości praktyka wykonywania psalmu responsoryjnego na 2, 3 czy 4 głosy³ świadczy o niezrozumieniu funkcji tej części Liturgii słowa. Tekst psalmu ma być przekazywany w sposób medytacyjny przez psalmistę, a rozbudowana wielogłosowo może być odpowiedź ludu. Funkcja psalmisty jest funkcją

3 Na przykład podczas mszy św. połączonej z I Komunią św. dzieci.

indywidualną, tak jak lektora czy diakona śpiewającego Ewangelię, w odróżnieniu od funkcji scholi cantorum czy chóru.

Bezpośrednio ze śpiewem psalmu po I czytaniu wiąże się odpowiedź całego zgromadzenia (respons). W wielu kościołach do tekstu refrenu wykorzystuje się melodie oparte na motywach polskich pieśni kościelnych. Mamy więc do czynienia z zastosowaniem tzw. kontrafaktury. Taką praktykę spotykamy zwłaszcza w okresie Narodzenia Pańskiego, gdy w refrenach psalmów responsoryjnych rozbrzmiewają melodie kolęd, oraz w okresie wielkanocnym, gdy wykorzystywane są fragmenty melodii pieśni tego okresu. Kontrafaktura była rozpowszechniana już w XVI w., gdy do melodii łacińskich śpiewów podkładano teksty w językach narodowych. W Kościele posoborowym stosowanie kontrafaktury w refrenach psalmów responsoryjnych nie wzbogaca, a wręcz przeciwnie, jest jej zubożeniem. Wprawdzie melodia kojarzona przez wiernych z pieśnią przeznaczoną na określony okres liturgiczny stanowi muzyczną „ilustrację” tego okresu, ale ten sam cel można osiągnąć wykorzystując różne melodie refrenów (niebędące zapożyczeniami z pieśni) i zmieniać je wraz z rozpoczęciem nowego okresu liturgicznego. Nowa melodia refrenu psalmu responsoryjnego dodatkowo wzbogaci liturgię w warstwie muzycznej.

Poprawne wykonanie psalmu polega na tym, że kantor (czyli w polskich kościołach zazwyczaj organista) śpiewa refren, który powtarza całe zgromadzenie. Następnie psalmista wykonuje werset psalmu, czyniąc cesurę oddechową na fleksie, a na mediancie ma czas na pełen oddech; dalej kontynuuje na tę samą melodię śpiew drugiego wersetu psalmowego. Po dwóch wersetach psalmowych następuje odpowiedź ludu, która może być podtrzymywana wokalnie przez kantora. Psalmista nie śpiewa refrenu, ponieważ stanowi on odpowiedź całego zgromadzenia. Zachowana jest wówczas forma responsoryjna tego śpiewu. Jeżeli nie ma kantora (ani organisty), to psalmista na początku spełnia jego funkcję, śpiewając refren, który powtarzają wszyscy. Potem następuje dialog psalmisty z całym zgromadzeniem.

WYKONAWCA PSALMU

Należy zauważyć pewne nieścisłości terminologiczne dotyczące nazywania osoby wykonującej psalm responsoryjny w Liturgii słowa. Tym, który posługiwał w Liturgii słowa od początku w Kościele, był lektor. Czytał on lub śpiewał teksty Pisma Świętego; także psalmy, które z natury swojej przeznaczone są do śpiewu. „W kościele rzymskim obok prezbiterów i diakonów funkcjonowali subdiakoni” (Pawlak, 2012, s. 19). Powierzano im m.in. śpiew psalmu między czytaniem. Gdy obok nazwy funkcji (*lektor*) pojawił się termin *kantor*, śpiewającego psalm w naturalny sposób nazywano kantorem psalmu (Filaber, 2012, s. 529–532). W V w.

w *Statutach Kościoła Starożytnego* jest mowa o wykonawcy psalmu w liturgii: „Psalmista, czyli kantor, może poza wiedzą biskupa, tylko nakazem prezbitera, pełnić służbę śpiewaka” (za: Nowak, 1997, s. 55). Dzisiaj to dwuwyrzowe określenie częściej zastępuje się jednym słowem: *psalmista* lub *psalterzysta*.

Poprawną nazwą osoby wykonującej psalm responsoryjny między czytania-
niami jest psalmista. W ten sposób nie tylko zachowujemy dosłowne tłumaczenie
łacińskich dokumentów Kościoła, ale również rozróżniamy od psalterzysty, którego
zadaniem było śpiewanie psalmów podczas sprawowania Liturgii godzin (Jougan,
1958, s. 554).

Psalterzysta – był to urząd śpiewaków przy kościołach katedralnych i kole-
giackich, w których istniał obowiązek codziennego śpiewu lub recytacji godzin ka-
nonicznych. IV Synod Kartagiński wspomina o śpiewakach ustanawianych przez
kapłanów, a więc byli to śpiewacy świeccy. W Polsce istniały przy katedrach spe-
cjalne fundacje dla psalterzystów, którzy tworzyli osobne kolegia psalteristarum.
Psalterzystami byli w Polsce kapłani, klerycy i laicy. Obowiązkiem ich był śpiew
wszystkich godzin kanonicznych (Mizgalski, 1959, s. 395).

Ksiądz J. Długosz w XV w. w opisie dziejów Polski (*Historiae Polonicae*),
zauważył, że królowa Jadwiga „ustanowiła kolegium psalterzystów w katedrze
krakowskiej” (za: *Liturgia godzin*, 1987, s. 1327). W Poznaniu w pobliżu katedry
zachowała się tzw. *psalteria*. Jest to budowla pochodząca z początku XVI w., która
była przeznaczona dla kolegium psalterzystów. W obu przypadkach mówimy o grupie
duchownych, których zadaniem był śpiew Liturgii godzin, w której istotnym
elementem jest psalmodia będąca częścią psalterza. Mamy informacje o istnieniu
kolegium psalterzystów przy wielu polskich katedrach po Soborze Trydenckim, czy-
li w czasie, gdy w liturgii mszy św. nie było psalmu responsoryjnego, tylko gradual.

Psalmistą nazywamy także natchnionego autora tekstu psalmów. Psalmista
– „tyle, co kantor, śpiewak. Pod nazwą psalmista Pański rozumiemy autora psal-
mów, a szczególnie króla Dawida” (Mizgalski, 1959, s. 393). Autor encyklopedii zre-
dagowanej przed reformą liturgiczną II Soboru Watykańskiego ze zrozumiałych
względów nie mógł pisać o funkcji psalmisty we mszy św., w której nie było psalmu
responsoryjnego. Gdy po II Soborze Watykańskim został przywrócony do mszy św.
psalm responsoryjny, już od dłuższego czasu nie było działających kolegiów psal-
terzystów. Wówczas zrodziła się propozycja rozróżnienia terminologicznego od wy-
konawcy psalmu responsoryjnego. To był jedyny powód, aby łaciński termin *psal-
mista* tłumaczyć słowem *psalterzysta*. Warto zauważyć, że istnieje pewna zbieżność
działania psalmisty w historii narodu wybranego i w liturgii Kościoła. Obaj, choć
w różny sposób śpiewają chwałę Boga. W każdym języku, także w języku polskim,
odnajdujemy wiele wyrazów wieloznacznych (np. klucz, zamek, łódka, gradual).

Kontekst zastosowania pozwala łatwo zrozumieć, w jakim znaczeniu dany termin został użyty. Nazywanie psalmistą natchnionego autora słów nie powinno być przeszkodą w zachowaniu tego samego terminu na określenie osoby śpiewającej psalm responsoryjny we mszy św.

Pierwszy raz słowo *psalterzysta* jako tłumaczenie łacińskiego *psalmista* pojawia się w I wydaniu *Lekcjonarza Mszalnego* (s. 26). Zostało też zachowane we wszystkich późniejszych dokumentach Kościoła w Polsce. W ten sposób zostało zatracone muzyczne rozróżnienie psalterzysty, jako śpiewaka wykonującego psalm w Liturgii godzin, od kantora psalmu w Liturgii słowa. Ten pierwszy jest członkiem zespołu śpiewającego kilka psalmów – część psalterza; ten drugi śpiewa jeden psalm (a najczęściej jego fragment), a więc jest dosłownie psalmistą. Ważniejsze wydaje się rozróżnienie muzyczne tych funkcji niż odróżnienie od autora tekstu psalmowego.

Możemy odnaleźć pewne analogie w określeniach innych funkcji w Liturgii słowa. Czytającego (śpiewającego) lekcję nazywamy *lektorem* (od *lectio* – czytanie), a nie *lekcjonarzystą* (od nazwy księgi). Ewangelia należy do diakona, dlatego nie mamy osobnego określenia funkcji osoby śpiewającej Ewangelię. Termin *ewangelista* pojawia się przy rozróżnianiu trzech mężczyzn śpiewających czy czytających mękę Pańską w Niedzielę Palmową lub w Wielki Piątek. Słowa narratora śpiewa *ewangelista* (termin pochodzi od słowa Ewangelia), a nie *ewangeliarzysta* (od Ewangeliarza, czyli księgi).

Tłumaczenie łacińskiego słowa *psalmista* przez *psalterzysta* powoduje unifikację terminologiczną dwóch bynajmniej różnych funkcji związanych ze śpiewem psalmów w liturgii. Zachowanie tego rozróżnienia ma sens, zwłaszcza że w ten sposób pozostajemy wierni łacińskiemu określeniu.

Należy jeszcze zauważyć, że termin *psalmista* oznacza zarówno mężczyznę, jak i kobietę (czyli *psalmistkę*). Potwierdzają to *Wskazania Episkopatu Polski po ogłoszeniu nowego wydania OWMR* (nr 14; za: Filaber, 2008, s. 108).

MIEJSCE I SPOSÓB WYKONYWANIA PSALMU RESPONSORYJNEGO

Wprowadzenie do Lekcjonarza Mszalnego [LM] mówi, że „psalm responsoryjny winien być z zasady śpiewany” (LM, 2011, nr 20). Jest tam jednocześnie mowa o dwóch sposobach śpiewania psalmu: responsoryjnym i ciągłym. „Sposób responsoryjny, któremu w miarę możliwości należy przyznać pierwszeństwo, polega na tym, że psalterzysta lub kantor wypowiada wersety psalmu, całe zaś zgromadzenie uczestniczy przez powtarzanie odpowiedzi (responsum). Sposób ciągły polega na tym, że cały fragment psalmu jest śpiewany bez odpowiedzi ze strony wspólnoty,

która tylko słucha śpiewu, albo przez psalterzystę lub kantora, albo przez wszystkich razem” (*tamże*). Przez wykonanie w sposób responsoryjny psalm spełnia swoje podstawowe trzy funkcje, o których była już mowa. Refren nie należy do psalmisty, co stało się często praktyką wykonawczą w polskich kościołach, ale do całego zgromadzenia. Jest bowiem odpowiedzią ludu na rozważane słowo Boże. W praktyce odpowiedzią ludu kieruje kantor, którym najczęściej jest organista. Mamy więc dialog psalmisty z ludem pod przewodnictwem kantora.

Wykonanie psalmu responsoryjnego w sposób ciągły uniemożliwia realizowanie funkcji dialogowej, choć czasami staje się to koniecznością, gdy zgromadzenie nie śpiewa. Jest to jednak sytuacja wyjątkowa i w praktyce bardzo rzadko stosowana. *Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego* dopuszcza nawet samą recytację „Jeśli nie można śpiewać psalmu, recytuje się go w sposób możliwie najbardziej sprzyjający medytacji nad słowem Bożym” (OWMR, 2004, nr 61). Podkreślona została funkcja medytacyjna psalmu. Pierwszeństwo jednak ma śpiew. „Wypada, aby psalm responsoryjny był śpiewany, przynajmniej jeśli chodzi o refren należący do ludu” (*tamże*). Możliwa jest więc recytacja psalmu (w sposób medytacyjny) przez lektora, a odpowiedź refrenem śpiewanym przez całe zgromadzenie. W tym samym dokumencie czytamy: „Aby zaś lud łatwiej mógł wykonywać refren psalmu, zostały wybrane pewne teksty refrenów i psalmów, przeznaczone na różne okresy roku albo na dni ku czci różnych grup świętych. Teksty te mogą być stosowane zamiast tekstów odpowiadających czytaniom, ilekroć psalm jest śpiewany” (*tamże*). Możliwość korzystania z psalmów okresowych lub ku czci różnych grup świętych jest uzasadniona troską o śpiew refrenu przez całe zgromadzenie.

Rubryka w *Lekcjonarzu* daje również możliwość śpiewu psalmu przez wszystkich razem (LM, 2011, nr 20). Odnosi się to jednak do tekstu z *Lekcjonarza*, a nie zastępstwa jakąś pieśnią. Zastępowanie psalmu responsoryjnego pieśnią, nawet mającą imprimatur władzy kościelnej, jest niedopuszczalne. Przypomnieli to biskupi polscy w *Instrukcji* o muzyce liturgicznej (IEP, 1979, nr 13). Wykonanie psalmu przez wszystkich razem jest w praktyce bardzo rzadko stosowane. Nie mamy już do czynienia wówczas z psalmem responsoryjnym, ponieważ brakuje formy dialogowej. Trudniej też o zachowanie medytacyjnego charakteru tego śpiewu, który staje się podobny do pieśni.

Niezależnie od sposobu responsoryjnego czy ciągłego wykonania psalmu zawsze należy to czynić tak, aby nie zaniedbać jego funkcji medytacyjnej. Przypomina o tym zarówno *Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego*, jak i *Wprowadzenie do Lekcjonarza Mszałnego*.

Osobnym zagadnieniem jest sprawa akompaniamentu. W *Instrukcji Musicam sacram* mamy określoną następującą normę ogólną: Gdy „kapłan lub ktoś

z asysty wymawia głośno wyznaczony dla siebie tekst, wówczas instrumenty milczą” (nr 64; za: Filaber, 2008, s. 56). Na tej podstawie można twierdzić, że śpiew psalmisty powinien być wykonywany *a cappella*.

Wykonywanie wersetów psalmowych z akompaniamentem instrumentalnym było zwyczajną praktyką u Żydów. W samych tytułach psalmów odnajdujemy nazwy instrumentów do akompaniamentu. Przed Psalmem 5 mamy termin *hann’hilôt* czyli flet, a przed 7 psalmami termin *binginôt* wskazujący na wykonanie przy wtórze lutni (Psalmy 4, 6, 54, 55, 61, 67, 73). W Biblii Tysiąclecia (s. 572) mamy tłumaczenie rozszerzające: „na instrumenty strunowe”. Grecki termin *psalterion* określa strunowy instrument muzyczny należący do grupy chordofonów. Nazwa *psalmoi* może być tłumaczona jako śpiewy przy akompaniamencie psalterionu; *Ogólne wprowadzenie do Liturgii godzin* (1982, s.58) tłumaczy jako „pieśni wykonywane przy dźwięku harfy”.

Ksiądz Piasecki uważa, że chrześcijanie unikali „hebrajskiego zwyczaju akompaniowania przy śpiewie psalmów na instrumentach, zapewne dlatego, aby się odróżnić od pogan, zamiłowanych w muzyce instrumentalnej” (Piasecki, 1977, s. 57). W pierwszych wiekach Kościoła, ze względu na trwające prześladowania chrześcijan, trudno było myśleć o akompaniamencie instrumentalnym. Utrwalający się zwyczaj śpiewu psalmu bez akompaniamentu odróżniał też liturgię chrześcijańską od synagogalnej. Wszystko to sprawiło, że psalm responsoryjny w Kościele był śpiewany bez akompaniamentu. Sytuacja się zmieniła, gdy stracił on swój charakter, a stał się wokalnym utworem muzycznym.

Po II Soborze Watykańskim, gdy został przywrócony śpiew psalmu responsoryjnego, spotykamy się z praktyką wykonywania go zarówno *a cappella*, jak i z towarzyszeniem instrumentalnym. Można podać kilka argumentów za pierwszym sposobem wykonania. Nawiązujemy wówczas do najstarszej tradycji Kościoła. Za tym sposobem przemawiają często względy czysto muzyczne. Akompaniament wykonywany przez inną osobę, z miejsca odległego od ambony, z której śpiewa psalmista, powoduje trudność skoordynowania w czasie śpiewu i gry zwłaszcza w kadencjach. Akustyka (przesunięcie w czasie dźwięku z ambony i z chóru) wpływa na estetykę wykonania.

Przez zróżnicowanie: werset psalmu wykonywany przez psalmistę *a cappella*, a refren przez całe zgromadzenie z akompaniamentem, jeszcze wyraźniej podkreślamy charakter dialogowy tego śpiewu. Zasadniczo organy (lub inne instrumenty dopuszczone do użytku w liturgii) towarzyszą śpiewom zbiorowym (ludu, scholi, chóru).

W praktyce w kościołach w Polsce najczęściej spotykamy się ze śpiewem psalmu responsoryjnego wykonywanym przez organistę z chóru. Jest to praktyka

niewłaściwa z kilku powodów. W dokumentach Kościoła wyraźnie określone jest miejsce wykonywania psalmu responsoryjnego przez psalmistę. Lekcjonarz mówi o ambonie: „Psałterzysta lub kantor śpiewa lub recytuje psalm responsoryjny na ambonie” (LM, 2011, nr 22). W *Mszale* jest określenie nieco rozszerzone: „Psałterzysta więc, czyli kantor psalmu, stojąc na ambonie lub w innym odpowiednim miejscu, wykonuje wersety psalmu, podczas gdy całe zgromadzenie siedzi i słucha oraz uczestniczy w śpiewie poprzez refren” (OWMR, 2004, nr 61). Nie można empory chóralnej traktować jako „inne, odpowiednie miejsce”, tym bardziej że wykonawca psalmu siedzi. Nie chodzi tylko o rygorystyczne zachowanie przepisów, ale przede wszystkim o ducha tego prawa. Psalm responsoryjny jest integralną częścią Liturgii słowa, którą celebруем z ambony jako miejsca proklamacji słowa Bożego. Zmiana miejsca wykonywania psalmu wiąże się z deprecjonowaniem znaczenia tej części liturgii. Lektor, kantor, psalmista wykonują swoje funkcje stojąc. Nie bez znaczenia jest również fakt, że zgromadzenie liturgiczne widzi osobę proklamującą słowo Boże.

Zakorzeniony w polskich kościołach zwyczaj śpiewu psalmu przez organistę siedzącego na chórze wymaga zmiany. W niedziele i uroczystości nie powinno być problemu z przygotowaniem odpowiedniej liczby psalmistów. W dni powszednie być może trzeba będzie częściej sięgać po formę wskazaną w przepisach: recytacja psalmu w sposób medytacyjny przez lektora, a odpowiedź refrenem śpiewanym przez całe zgromadzenie (z akompaniamentem). Organista wówczas spełnia tylko funkcję kantora prowadzącego śpiew całego zgromadzenia (co też nie jest najlepszym rozwiązaniem), a nie przejmuje funkcji psalmisty.

Zrozumienie funkcji psalmu responsoryjnego, znajomość jego budowy i poprawny sposób wykonywania powinny być przedmiotem kształcenia psalmistów. Doświadczenia życia w Kościele w Polsce pokazują konieczność zwrócenia większej uwagi na przygotowywanie psalmistów do liturgii w każdej parafii. Odpowiedzialna praca muzyka kościelnego (organisty lub kantora) zatrudnionego w parafii musi uwzględniać również to zadanie. Chodzi bowiem o liturgię, w której wierni powinni uczestniczyć świadomie, czynnie i owocnie. Jest ona „szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła, i jednocześnie jest źródłem, z którego wypływa cała jego moc” (KL, nr 10).

Bibliografia:

- Archiwum Archidiecezji Warszawskiej. (1978). *Protokoły zebrań Komisji Muzyki Kościelnej Archidiecezji Warszawskiej*.
- Exultate Deo, śpiewnik mszalny*. (1994). Lublin.
- Filaber, A. (1998). Muzyk w służbie Kościołowi. *Gość Niedzielny*, nr 7.
- Filaber, A. (2001). Powstanie i rozwój twórczości hymnicznej w Kościele od I do VI wieku, *Liturgia Sacra*, 17, nr 1.
- Filaber, A. (2008). *Prawodawstwo muzyki kościelnej*. Warszawa.
- Filaber, A. (2012). Kantor psalmu, psalterzysta, psalmista. *Liturgia Sacra*, 18, nr 2.
- Gelineau, J. (1962). *Chant et musique dans le culte chrétienne*. Paris.
- Instrukcja Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II*. (1979).
- Jungmann, J.A. (1958). *Missarum sollemnia*. T. I. Wien.
- Jougan, A. (1958). *Słownik kościelny łacińsko-polski*. Poznań.
- Kunzler, M. (1999). *Liturgia Kościoła*. Poznań.
- Lekcjonarz Mszalny*. (1972). T. I. Poznań-Warszawa.
- Liturgia godzin*. (1982 –1987). T. I-III. Poznań.
- Mizgalski, G. (1959). *Encyklopedia muzyki kościelnej*. Poznań.
- Nadolski, B. (1992). *Liturgika*. T. IV. Poznań.
- Nowak, J. (1997). *Historia posług w Kościele*. *Liturgia Sacra*, 3, nr 2.
- Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego*. (2004). Poznań.
- Pawlak, I. (2001). *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*. Lublin.
- Pawlak, I. (2012). Jeszcze o psalmie responsoryjnym. W: *Miscellanea Biuletynu Stowarzyszenia Polskich Muzyków Kościelnych*, nr 7. Opole-Lublin.
- Pawlak, I. (2013). Jeszcze o psalmie responsoryjnym. W: *De musica sacra In Polonia. Questiones selectae*. Tarnów.
- Piasecki, Z. (1977). *Psalm responsoryjny jako aktualizacja czytań mszalnych*. Warszawa.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. (1980). Poznań-Warszawa.
- Seweryniak, H. (2004). Jeśli jest tak dobrze... W sprawie recepcji Vaticanum II, *Wiadomości KAI*, 28 XI.
- Sinka, T. (1997). *Zarys liturgiki*. Kraków.
- Siedlecki, J. (2015). *Śpiewnik kościelny*. Kraków.
- Sobór Watykański II. (1963). *Konstytucja o Liturgii „Sacrosanctum Concilium”*. Watykan.
- Śpiewnik Liturgiczny*. (1991). Lublin.

Uwielbiamy Pana. Śpiewy międzylekcyjne i modlitwy wiernych. (1991). Kraków.
Wprowadzenie do drugiego wydania Lekcjonarza Mszalnego. (2011). Poznań.

RESPONSORIAL PSALMS IN THE LITURGY OF THE MASS AFTER VATICAN II

SUMMARY

Many elements of the liturgical reform of Vatican II referred to the liturgy of the Church in ancient times, according to the will of the Council Fathers. The responsorial psalm between the readings was restored as an integral part of the liturgy of the word “of great liturgical and pastoral importance”.

The responsorial psalm has a kerygmatic function, closely connected with the meditative function, and by including the entire congregation in the answer, it began to fulfil the dialogue function too. The process of developing the melody of the psalm between the readings began in the Middle Ages. A simple recitation began to be replaced by a more complex melody, which became more and more difficult to repeat for the whole congregation. Schola Cantorum took place of the chanters, and the psalm between the readings ceased to be “the work” of the congregation. Singing of the psalm between the readings was being transformed into a gradual while ceasing to be a responsory. The Second Vatican Council restored the original form of the psalm between the readings as a responsorial psalm.

The Polish Church after the Second Vatican Council adopted the principle that two lines of the psalm (usually called a verse) are followed by an 11-syllable respond (refrain) sung by the entire congregation. Currently Polish churches use a large number of melodies for both the verses and refrains while singing the responsorial psalm. The most extensive collection includes 233 refrain melodies with different melodies to use when singing the psalm verses. Such a large choice of melodies creates opportunities for enriching the liturgy in the church year by varying the melody at the start of a new liturgical period or in connection with a particular celebration.

The correct term for the person performing the responsorial psalm between the readings is “psalmista” (“psalmist”) in Polish, an exact translation from Latin,

but in the Polish post-Vatican II documents, the Church adopted the Polish word “psalterzysta” (derived from “psalterz”, the Polish word for psalter). This led to the loss of musical distinction between the singer performing the psalms in the Liturgy of the Hours and the cantor of the psalm in the liturgy of the word.

The responsorial psalm is performed from the pulpit. The custom of singing the psalm by the organist seated in the choir, common in Polish churches, needs to be changed. Understanding of the function of the responsorial psalm, knowledge of its structure and the correct way to perform it should be a subject of education of cantors in every parish.